

به نام خدا

دیدگاههای اخلاقی سنایی در حدیقه الحقیقه و شریعة الطریقه

۱۳۸۱ / ۴ / ۲۲

به وسیله

سعید عزیزی

پایان نامه

ارائه شده به معاونت تحصیلات تکمیلی به عنوان بخشی از فعالیتهای لازم برای اخذ درجه کارشناسی ارشد

در رشته

زبان و ادبیات فارسی

از دانشگاه شیراز

شیراز

جمهوری اسلامی ایران

ارزیابی شده توسط کمیته پایان نامه با درجه عالی.....

دکتر نجف جوکار استادیار بخش زبان و ادبیات فارسی (رئیس کمیته).....

دکتر محمدیوسف نیری دانشیار بخش زبان و ادبیات فارسی.....

دکتر کاووس حسینی استادیار بخش زبان و ادبیات فارسی.....

مردادماه ۱۳۸۱

۳۳۶۶۶

وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی ایران
تیم استادیاران

تقدیم به :

پدر و مادره

که رنج فراوان برایم کشیده اند

و

به همسر و فرزندان عزیزه مهدی و رضا که
سختی و رنج تحصیل مرا به جان فریده اند.

۳۳۶۶۴

سپاسگزاری :

حمد بی حد و ثنای بی عد خدای را که توفیق انجام این تحقیق را نصیب این حقیر نمود .
همچنین با تشکر و سپاسگزاری فراوان از راهنمایی های دقیق و بی دریغ استاد گرامی جناب آقای دکتر نجف جوکار و مشاوره های دلسوزانه استادان ارجمند آقایان دکتر محمد یوسف نیری و دکتر کاووس حسن لی که با نظرات ارزشمند خود مرا در جهت هرچه بهتر شدن این رساله یاری نمودند .

و نیز از کلیه کسانی که مرا حرف حرف نوشتن آموختند و همه یارانی که در طول تحصیل به یاریم آمدند به ویژه دوست شفیق و یار یکدللم آقای محمد رضا جوادی که مخلصانه به یاریم شتافت و در این امر خطیر یار و مددکارم بود کمال تشکر و سپاسگزاری را دارم و برای یکایک این عزیزان آرزوی توفیق ، سعادت و رستگاری دارم .

چکیده

دیدگاه‌های اخلاقی سنایی در حدیقة الحقیقه و شریعة الطریقه

به وسیله

سعید عزیزی

اخلاق از دیرباز مورد توجه بشر بوده زیرا آن را راهی برای رسیدن به سعادت خویش یافته است و کسانی را که در راه ترویج مفاهیم اخلاقی کوشیده اند، می ستاید. در ادبیات فارسی اندرزها و تعالیم اخلاقی از دیرباز جزء مفاهیم برجسته شعر بوده است و شعرا تلاش زیادی برای نشر فضایل و جلوگیری از رذایل داشته اند. سنایی یکی از این شعرا است که بررسی دیدگاه‌های اخلاقی او در مثنوی حدیقة الحقیقه موضوع این پژوهش واقع شده است. در فصل اول به بیان مقدمه، روش تحقیق و مروری بر تحقیقات گذشته پرداخته شده است.

در فصل دوم زندگی و آثار او مروری کوتاه شده است. سپس در فصل سوم به جهت وجود دو گونه تعالیم اخلاقی برای انسانهای عادی و انسانهای آرمان خواهی که سعی دارند با بریدن از تعلقات به وصل دوست (خداوند) دست یابند مقایسه ای گذرا بین اخلاق متعادل و متعالی انجام شده است. در فصل چهارم مروری بر مکاتب اخلاقی و فلسفه اخلاق از نظر سنایی به عنوان زیر بنای دیدگاه‌های اخلاقی او انجام شده است. در فصل پنجم به طرح دیدگاه‌های اخلاقی در حدیقة الحقیقه پرداخته شده است.

این فصل به دو بخش اصلی اخلاق فردی و اجتماعی تقسیم شده و هر بخش خود به چند مبحث تقسیم شده است. اخلاق فردی به دو مبحث اخلاق متعادل و متعالی و اخلاق اجتماعی به اخلاق درون گروهی، خانواده و حاکمان و درباریان تقسیم شده است. در هر مبحث ابتدا رذایل و سپس فضایل مورد بررسی قرار گرفته است و برای تبیین هر چه بهتر موضوع از آیات و احادیث و کتاب های مختلف اخلاقی استفاده شده است.

فصل ششم به تأثیر حدیقه بر سایر شعرا و فصل هفتم به نتیجه این تحقیق اختصاص یافته است.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	فصل اوّل کلیات
۲	۱-۱-۱- مقدمه
۹	۲-۱- روش تحقیق
۱۰	۳-۱- مروری بر تحقیقات گذشته
۱۳	فصل دوم: مروری بر زندگی و آثار سنایی
۱۴	۱-۲- زندگی نامه
۱۴	۱-۱-۲- نام، کنیه، لقب، نسبت
۱۵	۲-۱-۲- زاد روز
۱۶	۳-۱-۲- خاندان
۱۷	۴-۱-۲- دوران کودکی و نوجوانی و جوانی
۱۸	۵-۱-۲- دوره های مختلف زندگی سنایی (غفلت و بی خبری، بیداری و آگاهی)
۱۹	۱-۲-۱-۵- دوره اوّل
۲۱	۱-۲-۲-۵- دوره دوم
۲۳	۶-۱-۲- سنایی و شعر صوفیه
۲۷	۷-۱-۲- مذهب
۳۰	۸-۱-۲- وفات
۳۰	۲-۲- آثار و سبک شاعری
۳۰	۱-۲-۲- آثار
۳۵	۲-۲-۲- شیوه شاعری
۳۹	فصل سوم: مقایسه ای گذرا بین اخلاق متعادل و اخلاق متعالی
۴۰	۱-۳- رابطه اخلاق متعادل و اخلاق متعالی
۴۱	۲-۳- تشابهات

صفحه	عنوان
۴۴	۳-۳- تفاوت ها
۵۷	فصل چهارم : مکاتب اخلاقی و نظام اخلاقی سنایی
۵۸	۴-۱- مروری بر واژه ها و مکاتب اخلاقی مهم
۵۹	۴-۱-۱- تعریف اخلاق
۶۰	۴-۱-۲- علم اخلاق
۶۱	۴-۱-۳- تغییر پذیری اخلاق
۶۲	۴-۱-۴- فعل اخلاقی
۶۳	۴-۱-۵- واژه های اخلاقی
۶۵	۴-۱-۶- مکاتب اخلاقی
۶۵	۴-۱-۶-۱- مکتب عاطفه گرایی
۶۶	۴-۱-۶-۲- مکتب وجدانی
۶۸	۴-۱-۶-۳- مکتب ارادی
۶۸	۴-۱-۶-۴- مکتب لذت گرایی
۶۹	۴-۱-۶-۵- مکتب اخلاقی اسلام
۷۱	۴-۲- فلسفه اخلاق از نظر سنایی
۷۱	۴-۲-۱- دین
۷۲	۴-۲-۱-۱- قرآن
۷۵	۴-۲-۲- شناخت
۷۷	۴-۲-۲-۱- تقدّم شناخت انسان بر خداوند
۷۹	۴-۲-۲-۲- شناخت انسان
۸۴	۴-۲-۲-۲-۱- عقل
۸۸	۴-۲-۲-۲-۲- کرامت نفس
۸۹	۴-۲-۲-۲-۳- اخلاق و اختیار(اراده)
۹۲	۴-۲-۲-۳- سعادت
۹۳	۴-۲-۳- شناخت دنیا
۹۵	۴-۲-۳-۱- دنیا در قرآن و احادیث
۹۹	۴-۲-۳-۲- دنیا از نظر سنایی

صفحه	عنوان
۱۰۳	۴-۲-۴- سنایی و واژه های اخلاقی
۱۰۳	۴-۲-۴-۱- واژه های اخلاقی
۱۰۳	۴-۲-۴-۲- هدف اخلاق
۱۰۴	۴-۲-۴-۳- ریشه اعمال اخلاقی
۱۰۴	۴-۲-۴-۴- روشهای انگیزشی در نظام اخلاقی سنایی
۱۰۸	فصل پنجم : مفاهیم اخلاقی در حدیقه
۱۰۹	۵-۱- اخلاق فردی
۱۱۰	۵-۱-۱- اخلاق متعادل
۱۱۰	۵-۱-۱-۱- رذایل
۱۱۰	۵-۱-۱-۱-۱- حرص و آز
۱۱۲	۵-۱-۱-۲- خیال پردازی (خیالات محال)
۱۱۴	۵-۱-۱-۳- شوخ چشمی
۱۱۵	۵-۱-۱-۴- غرور
۱۱۷	۵-۱-۱-۵- شکم بارگی
۱۲۰	۵-۱-۱-۶- کاهلی و بیهودگی
۱۲۲	۵-۱-۱-۷- غفلت
۱۲۴	۵-۱-۱-۸- شراب خواری
۱۲۷	۵-۱-۱-۹- نگاه آلوده
۱۲۸	۵-۱-۱-۱۰- حسد
۱۲۹	۵-۱-۱-۱۱- بخل ، حقد و شهوت
۱۳۰	۵-۱-۲- فضایل
۱۳۰	۵-۱-۲-۱- نیت
۱۳۱	۵-۱-۲-۲- قناعت
۱۳۴	۵-۱-۲-۳- شکر
۱۳۶	۵-۱-۲-۴- پاکی و صفا
۱۳۷	۵-۱-۲-۵- عمل به علم (علم و عمل)
۱۴۱	۵-۲- اخلاق متعالی

صفحه	عنوان
۱۴۱	۱-۲-۱-۵- توبه
۱۴۳	۲-۲-۱-۵- عشق و محبت
۱۴۹	۳-۲-۱-۵- ذکر
۱۵۱	۴-۲-۱-۵- ترک آرزو
۱۵۳	۵-۲-۱-۵- زهد
۱۵۷	۶-۲-۱-۵- تهذیب دل
۱۵۸	۱-۶-۲-۱-۵- ریاضت
۱۶۰	۲-۶-۲-۱-۵- مراقبه
۱۶۱	۳-۶-۲-۱-۵- معاقبه و معاتبه
۱۶۲	۴-۶-۲-۱-۵- مجاهده
۱۶۳	۷-۲-۱-۵- یقین
۱۶۴	۸-۲-۱-۵- توکل
۱۶۵	۹-۲-۱-۵- تسلیم و رضا
۱۷۴	۱۰-۲-۱-۵- ایثار
۱۷۶	۱۱-۲-۱-۵- تجرید و عزلت
۱۸۰	۱۲-۲-۱-۵- سفر کردن
۱۸۳	۱۳-۲-۱-۵- تضرع
۱۸۴	۱۴-۲-۱-۵- جوع
۱۸۵	۱۵-۲-۱-۵- سماع
۱۸۶	۱۶-۲-۱-۵- یاد مرگ
۱۹۰	۲-۵- اخلاق اجتماعی
۱۹۰	۱-۲-۵- انسان و اجتماع
۱۹۱	۲-۲-۵- سنایی و اجتماع
۱۹۲	۳-۲-۵- اخلاق درون گروهی
۱۹۲	۱-۳-۲-۵- رذایل
۱۹۲	۱-۱-۳-۲-۵- کبر
۱۹۳	۲-۱-۳-۲-۵- عیب جوئی

صفحه	عنوان
۱۹۵ ۳-۱-۳-۲-۵ خشم
۱۹۷ ۴-۱-۳-۲-۵ جبن
۲۰۰ ۵-۱-۳-۲-۵ غیبت
۲۰۱ ۲-۳-۲-۵ فضایل
۲۰۱ ۱-۲-۳-۲-۵ دوستی
۲۰۵ ۲-۲-۳-۲-۵ نیکی کردن
۲۰۶ ۳-۲-۳-۲-۵ تواضع
۲۰۷ ۴-۲-۳-۲-۵ سخن گفتن (سخن ارزشمند)
۲۰۸ ۵-۲-۳-۲-۵ شجاعت
۲۰۹ ۶-۲-۳-۲-۵ جود و بخشش
۲۱۳ ۷-۲-۳-۲-۵ رازداری
۲۱۵ ۸-۲-۳-۲-۵ حلم و بردباری
۲۱۶ ۹-۲-۳-۲-۵ صدق
۲۱۸ ۱۰-۲-۳-۲-۵ خوش زبانی
۲۱۹ ۱۱-۲-۳-۲-۵ خوش خویی
۲۲۰ ۴-۲-۵ تدبیر منزل
۲۲۱ ۱-۴-۲-۵ اخلاق خانوادگی
۲۲۱ ۲-۴-۲-۵ همسر داری
۲۲۳ ۳-۴-۲-۵ تربیت کودک
۲۲۴ ۴-۴-۲-۵ ارتباط با خویشان
۲۲۶ ۵-۲-۵ سیاست مدن
۲۲۶ ۱-۵-۲-۵ علما و عیب های آنان
۲۳۰ ۲-۵-۲-۵ توصیه های اخلاقی به شاه
۲۳۰ ۱-۲-۵-۲-۵ سنایی و دربار
۲۳۳ ۲-۲-۵-۲-۵ شاه و ویژگیهای اخلاقی او
۲۳۴ ۱-۲-۲-۵-۲-۵ رذایل درونی
۲۳۶ ۲-۲-۲-۵-۲-۵ ظلم

صفحه	عنوان
۲۳۸	۲-۵-۲-۵-۳-فضایل
۲۳۸	۲-۵-۲-۵-۳-۱-صدق
۲۳۹	۲-۵-۲-۵-۳-۲-خرد و عقل
۲۴۰	۲-۵-۲-۵-۳-۳-عدالت
۲۴۳	۲-۵-۲-۵-۳-۴-حزم و هوشیاری
۲۴۴	۲-۵-۲-۵-۳-۴-۱-خصوصیات مشاور
۲۴۵	۲-۵-۲-۵-۳-۴-۲-هوشیاری در برابر ملاحان
۲۴۶	۲-۵-۲-۵-۳-۵-شجاعت
۲۴۸	۲-۵-۲-۵-۳-۶-عفو و گذشت
۲۵۰	۲-۵-۲-۵-۳-۷-جود و بخشش
۲۵۱	۲-۵-۲-۵-۳-۸-پرستش حق
۲۵۳	فصل ششم: نگاهی به تأثیر حدیقه بر سایر شعرا
۲۵۴	نگاهی گذرا به تأثیر حدیقه بر سایر شعرا
۲۵۵	۱-۶-مولوی
۲۶۳	۲-۶-سعدی
۲۶۴	۳-۶-حافظ
۲۶۶	۴-۶-نظامی
۲۶۸	فصل هفتم: نتیجه گیری
۲۷۷	فهرست منابع و مآخذ

فصل اوّل :
کلیّات

کلیات

۱-۱ مقدمه

انسان خلیفه الله است اما زمانی که آفریده شد عده ای از ملائکه اعتراض کردند: که «آیا کسی را می آفرینی که فساد کند و خون ها ریزد؟» خطاب آمد که: «من چیزی را می دانم که شما نمی دانید.»^۱

انسان آفریده و وارد بهشت شد اما همانجا نخستین و زیان بارترین معصیت خویش را انجام داد و به جریمه آن گناه جوار قرب حق را از دست داد و به زمین هبوط کرد، ولی درست همان زمانی که شربت تلخ فراق را نوشید و رضایت حق را از دست داد، در پی راهی برای جبران مافات بر آمد و سعی کرد با ندبه و زاری به درگاه حق باز گردد.

هدف او بازگشت دوباره به درگاه حق بود به همین دلیل ضمن شناختن آن چه که سبب رانده شدن او از درگاه حق شد، از آنچه کرده بود، توبه کرد و به کمک و هدایت فرشته الهی - که قطعاً فرستاده خدا بود - راه را یافت. از آن زمان تاکنون بشر با وجود گذر زمان و نشستن غبار غفلت بر روی پرده خاطرش - که باعث می شود گاهی مقصد واقعی را گم کند. - همیشه در تکاپو بوده است تا گم گشته خویش را بیابد و از وضعیت ناراحت کننده خود نجات یابد. هر چند در این گم گشتگی، سعادت و مصداق آن در نظر مکاتب گوناگون متفاوت است، اما اغلب آنها به دنبال یافتن گوهر گم گشته انسان هستند.

بنابراین مشخص می شود اخلاق از همان آغازین روزهای ورود بشر به زمین به عنوان یکی از با ارزش ترین علوم خود را نشان داد و افراد و مکتب های گوناگون با توجه به علاقه و عطش

^۱ سوره بقره، آیه ۳۰، ترجمه مهدی الهی قمشه ای.

بشر برای رسیدن به سعادت، به این عرصه وارد شدند و هر یک با توجه به نوع نگرش خود به حیات و انسان، طریقی را برای بشر ارائه دادند و به زعم خود او را به سر منزل سعادت راه نمودند.

در این میان مکتب الهی اسلام در ادامه خط سیر تعالیم آسمانی که از حضرت آدم شروع شده است، به دلیل نگرشی کامل و همه جانبه به حیات و انسان، به عنوان کامل ترین مکتب انسان سازی و اخلاقی است با اینکه حتی برخی از تعالیم الهی مثل مسیحیت دچار تحریف شده اند و تنها به یک بعد بشر توجه کرده اند و به همین جهت پیروی از این مکاتب باعث سعادت کامل و حقیقی نمی شود، اما چون اسلام تمامی نیازهای معنوی و مادی جامعه و فرد را در نظر دارد راه سعادت حقیقی را هموار می کند.

«از میان تمام مذاهب تاریخ، اسلام این ویژگی را دارد که تنها به ترتیب رابطه انسان با خدا و تزکیه نفس (چون بودیسم و مسیحیت) اختصار نمی کند و از جهان بینی فلسفه گرفته تا شیوه زندگی فردی خود را به صورت یک مکتب جامع دارای ابعاد گوناگون اعلام می کند»^۱ و برای سعادت فردی و اجتماعی او دارای برنامه ای جامع و کامل است.

از این رو برخی اسلام را دین اخلاق نام نهادند؛ از آن جمله گولدزیهر است که می نویسد:

«اگر ما منصفانه داوری کنیم باید اعتراف نماییم که در دین اسلام نیرویی به چشم می خورد که انسان را به احسان و نیکوکاری سوق می دهد. حیاتی که از اسلام الهام می گیرد حیاتی است اخلاقی.»^۲

اسلام به عنان یک جهان بینی پیش رو در مسائل اخلاقی و انسانی، انسان را به ایمان دعوت می کند. ایمان همان حالت قلبی است که پشتوانه محکم اعمال و رفتار انسان است و او را در نهان خانه های خلوت از ارتکاب معصیت و گناه باز می دارد. خود این حالت به عنوان بزرگترین پشتوانه اخلاق در اسلام است چرا که: «در تعالیم اسلام شرط اول ایمان، تخلّق به فضایل اخلاقی است و رهبران دینی در غالب بیانات خود این حقیقت را گوشزد افراد با ایمان

^۱ حسین رزمجو، شعر کهن در ترازوی نقد اخلاق اسلامی، آستان قدس رضوی، مشهد، ۱۳۶۹، ص ۳۶.

^۲ محمد باقر حجّتی، تعلیم و تربیت در اسلام، بخش اول، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، تهران، ۱۳۷۴، صص ۲۳۳ و ۲۳۴.

فرموده اند؛ چنانکه حضرت رسول در جواب شخصی که پرسیده بود: «دین چیست؟» فرمود:
«دین حسن خلق است.»^۱

اخلاق در اسلام اهمیت فوق العاده ای دارد؛ چنانکه هدف بعثت پیامبر (ص) تتمیم مکارم اخلاق است و این ویژگی در تمامی ادیان الهی وجود دارد «تربیت اخلاقی در ادیان الهی غالباً یک هدف عمده در بعثت انبیاء تلقی شده است.»^۲

در قرآن کریم راز توفیق پیامبر اکرم (ص) در امر رسالت، نرم خویی و مدارای آن حضرت با مردم دانسته شد: است:

«فَمَا رَحِمَتِ مِنْ اللَّهِ لِنَتِ لَهُمْ لَوْ كُنْتَ فَظًا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَأَفَضْنَا مِنْ حَوْلِكَ؛ رحمت خدا تو را با خلق مهربان گردانید، و اگر تند خو و سنگدل بودی از گرد تو متفرق می شدند.»^۳

و از زبان پیشوایان بزرگ این دین مبین می خوانیم که حضرت باقر (ع) فرمود: «کامل ترین افراد از نظر ایمان نیکوترین ایشان از نظر اخلاق است.»^۴

علاوه بر این در قرآن کریم در آیه های ۱۶۴ از سوره آل عمران و ۲ از سوره جمعه تزکیه بر تعلیم مقلّم آورده شده است.

غزالی اخلاق را یکی از چهار رکن مسلمانی شمرده است.^۵

علاوه بر اینها امروزه از نظر روان شناسی ثابت شده است که رعایت فضایل اخلاقی در نظم زندگی بشر دخیل است «زیرا انتظامات زندگی یک انسان وقتی محفوظ است که نگرانی روانی برای او نباشد و فضایل اخلاقی است که همواره یک اطمینان خاطر به انسان می بخشد.»^۶

به علاوه امروزه مشخص شده است «از نظر روان شناسی اخلاق اهمیت بالایی دارد چنانکه یک روان شناس بدون شناخت دقیق اخلاق نمی تواند به درمان بیمار خود پردازد.»^۷

^۱-احمد علم الهدی، اخلاق و روانکاوی از نظر اسلام، انتشارات یاسر، {بی جا}، ۱۳۶۰، ص ۱۳.

^۲-عبدالحسین زرین کوب، در قلمرو وجدان، انتشارات علمی، تهران، ۱۳۶۹، ص ۳۷۴.

^۳-قرآن کریم، آل عمران، آیه ۱۵۹.

^۴ مهدی حائری تهرانی - سید عبدالله شبر، بنیادهای اخلاق اسلامی، ترجمه حسین بهجو و علی مشتاق عسکری، کتابخانه صدر، تهران،

۱۳۷۳، ص ۹۵

^۵ ابوحامد محمد بن محمّد غزالی، کیمیای سعادت، تصحیح احمد آرام، کتابخانه و چاپخانه مرکزی، تهران، ۱۳۴۵، ص ۴.

^۶ اخلاق و روانکاوی از نظر اسلام، ص ۱۵.

^۷ ز.آ- هدیفلد، اخلاق و روانشناسی، ترجمه علی پریور، علمی فرهنگی، تهران، ۱۳۶۹، ص ۹.